

УДК 37.013.42

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДО НОВИХ УМОВ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Т.І. Коленіченко

У статті проаналізовано концептуальні засади дослідження проблеми адаптації особистості. Розглянуто наукові доробки вчених (філософів, психологів, геронтологів, педагогів), предметом вивчення яких є процес адаптації особистості до нових умов життєдіяльності. Проаналізовано співвідношення понять «адаптація», «присосування», «соціальна адаптація» та «адаптованість». Проаналізовано погляди необихевиристів (Б. Скіннера), інтераціоналістів (Л. Філіпса). Здійснено аналіз психоаналітичної концепції адаптації особистості, яка була розроблена німецьким психоаналітиком Г. Гатманном. У статті доведено, що біхевиристи пов'язують процес адаптації з певною групою, в яку входить індивід; інтераціоналісти – з соціальною активністю особистості; психоаналітики – із розв'язання конфліктних ситуацій.

Ключові слова: адаптація, особистість, людина похилого віку, нові умови життєдіяльності, концепції.

CONCEPTUAL BASES OF RESEARCH PROBLEMS OF ADAPTATION TO NEW CONDITIONS OF PERSONALITY LIFE

T.I. Kolenichenko

Summary. The article analyzes the conceptual grounds of the study the problem of the individual adaptation. The scientific works of philosophers, psychologists, gerontologists have been considered. The subject of their study is the process of adaptation of the individual to the new conditions of life. The correlation of such concepts as «adaptation» and «social adaptation» has been analyzed. The analysis of the psychoanalytic concepts of personality which was developed by the German psychoanalyst H. Hatman has been done. It is proved that as for the socio-pedagogical point of view the adaptation is considered as a process of creating conditions for meeting the critical needs for people who need them. It is proved that for social work as a professional activity, the adaptation acts as one of the important tasks. The activities of social workers are vulnerable clients who are in difficult life circumstances. This group of clients includes the elderly people who made the decision to change the conditions of life. It is grounded that the adaptation of the elderly person to a new social environment is an important socio-pedagogical problem that requires modern scientific research in such fields of science as psychology, sociology and social pedagogy.

Keywords: adaptation, personality, an elderly person, new conditions of life activity, concepts.

Постановка проблеми. У сучасних умовах проблема адаптації особистості є надзвичайно актуальною. Процеси, які відбуваються на всіх рівнях функціонування суспільства, знаходять своє відображення на вразливих категоріях населення, до яких і належать люди похилого віку. Досить велика частка людей похилого віку неспроможна задовольнити свої фізіологічні, психологічні, соціальні потреби. Це спонукає людину похилого віку прийняти важливе рішення в її житті – змінити умови життєдіяльності (переїзд до геріатричного пансіонату). Опинившись у геріатричному пансіонаті, людина похилого віку зіштовхується із певними проблемами. Найвагоміша проблема, яка виникає в людини похилого віку, пов'язана із процесом адаптації до нових умов життєдіяльності. Розв'язання цієї проблеми залежить від професійної діяльності соціального працівника в геріатричному пансіонаті. Розробляючи й упроваджуючи технології соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах геріатричного пансіонату, соціальний працівник має дослідити концептуальні засади проблеми адаптації особистості до нових умов життєдіяльності.

Мета статті – проаналізувати концептуальні засади проблеми адаптації особистості до нових умов життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу. Методологічною основою розуміння процесу адаптації особистості є творчий доробок учених: Л. С. Виготського, І. С. Кона, Д. О. Леонтьєва, А. В. Петровського, С. Л. Рубінштейна, І. І. Бойко, В. В. Васильєва, А. І. Кавалєрова, А. М. Бондаренко, А. В. Камбура, В. І. Розова, Ю. А. Рябка. Науковці розглядають адаптацію як активну особистісну самореалізацію за нових умов життєдіяльності, а не лише як загальнобіологічну властивість живих організмів. Досліджуючи поняття «адаптація», дослідники вказують на його міждисциплінарний характер, це поняття входить до категоріального апарату таких наук, як філософія, соціологія, геронтологія, психологія, соціальна педагогіка. Недослідженим залишається поняття «адаптація» у площині наукової проблеми адаптації людини похилого віку до умов геріатричного пансіонату.

Вважаємо за доречне проаналізувати наукові доробки видатних філософів, психологів, педагогів стосовно дослідження проблеми адаптації особистості до нових умов життєдіяльності.

У сучасній українській філософії адаптація розглядається в працях Ю. М. Шевченко, В. І. Шинкарука,

В. І. Куценка, І. В. Бичко та інших. У загальнофілософському аспекті проблеми адаптації досліджують І. В. Бойченко, В. С. Горський, А. І. Кавалеров та інші.

З позиції філософії адаптація розглядається як соціальний вид взаємодії особи й соціальної групи з соціальним середовищем і суспільством загалом, у ході якого узгоджуються вимоги й очікування його учасників. І. А. Милославова поняття «адаптація» розглядає як спосіб зв'язку особи й макросоціуму, зміну суспільного становища людини, набуття нової соціальної ролі, тобто адаптація співвідноситься з соціалізацією [5, с. 112].

Філософською основою для розуміння процесу соціальної адаптації є гуманістична філософія, яку розкрито у працях Г. С. Сковороди, П. Д. Юркевича, В. І. Вернадського. Ідеєю, яка пояснює феномен соціальної адаптації особи, є ідея встановлення єдності між особистістю й соціальним середовищем, що призводить до зростання свідомості, коли зовнішня єдність перетворюється на внутрішню. З погляду використання нормативно-інтерпретивного розуміння процесу адаптації, соціальна адаптація особистості – це процес перетворення чи інтерпретації об'єктивного соціального світу, свого місця в цьому світі та суб'єктивного образу цього світу в собі.

Отже, адаптованість, на наш погляд, необхідно розглядати лише як наслідок адаптування окремої особистості до вимог, норм поведінки, рольових намірів соціальної групи, до якої вона потрапила з тих чи інших причин. Виходячи з цього, А. І. Кавалеров та А. М. Бондаренко соціальну адаптацію розглядають як процес пристосованості особистості до вимог соціальної групи, що визначається переважно через пізнавальні (гносеологічні) аспекти [2, с. 31].

Зазначимо, що ми розглянули тільки один з аспектів дослідження адаптації особистості. Взагалі ж у спеціальній літературі адаптація розглядалася як наслідок, своєрідна сукупність змін, які сталися в життєдіяльності людини й зумовлюють пристосовуватися їй до нового соціального середовища.

Проаналізувавши праці видатних філософів з проблеми адаптації, можемо розглянути безпосередній вплив на свідомість людини літнього віку процесів, які відбуваються на рівні держави. Вплив економічних, соціальних процесів на свідомість літньої людини дуже великий, цей вплив не завжди позитивний, він у більшості випадків зумовлює виникнення почуття тривожності, невпевненості і незахищеності з боку держави, що, зі свого боку, виступає дисбалансом у системі гармонійного існування людини. Відчуваючи свою непотрібність, літні люди не знають, яка роль їм відводиться в системі буття, а це призводить до дисгармонії як на рівні суспільства, так і на особистісному внутрішньому рівні.

Аналіз філософських праць з проблем адаптації дає можливість розглядати означену проблему на більш високому рівні – у системі «держави – особистість».

Дослідженню психологічного аспекту адаптації присвячені праці Б.Г.Ананьєва, Л.І.Анциферової, О.О.Бодальова, В.В.Болтенко, А.Ф.Бондаренка, Т.Н.Волкової, які розглядали проблему пристосування особистості до нового середовища.

Психологічний словник вищезгаданий термін подає в двох модифікаціях: «адаптація» (adaptatio) і «пристосування» (adjustment). Перше поняття має ширше значення, ніж друге, воно означає пасивне сприймання особою навколишнього середовища або пристосування до конкретної ситуації [4].

Т. Шибутані зазначав: «Кожна особистість характеризується комбінацією прийомів як форм адаптації (adaptatio). На відміну від поняття пристосування (adjustment), яке належить до того, як організм пристосовується до вимог специфічної ситуації, адаптація належить до більш стабільних рішень – добре організованим способам справлятися з типовими проблемами, до прийомів, котрі кристалізуються шляхом послідовного ряду пристосувань [9, с. 78]». Науковці, досліджуючи це явище, наповнювали та збагачували його зміст. Це дає можливість розглянути процес пристосування як категорію, яка поєднує в собі всі наявні відтінки адаптаційного процесу. Відповідно було виявлено типи адаптації: соціальна, психологічна, екологічна, психічна, медична, соціокультурна.

Аналіз психологічної літератури свідчить, що в учених сформувалися різні погляди на сутність цього поняття. Одні автори розглядають соціальну адаптацію як процес освоєння та засвоєння індивідом суспільних відносин, норм поведінки та системи цінностей (Г. М. Андрєєва, В. І. Розов), а інші (Н. П. Анікєєва, Ю. Є. Альошина) – вбачають у ній процес засвоєння особистістю соціального досвіду суспільства загалом та мікросередовища, до якого вона належить.

Таким чином, психологічне поняття адаптації розглядається як процес і стан пристосування до змін у зовнішніх соціальних умовах та обставинах, внутрішніх якостях і рисах адаптанта (біологічних, соціально-психологічних, статусно-рольових), які відбуваються завдяки змінам як соціальних стереотипів поведінки цінностей, так і способів інформаційно-інтерпретивного відображення (конструювання, реконструювання) реальності свідомістю особистості [3, с. 11].

Проблема адаптації індивіда, соціальної групи є однією із найбільш досліджуваних у соціології. У соціологічному контексті процес адаптації досліджували Л. Б. Волинська, О. Н. Дудченко та А. В. Митиль, М. Е. Слютіна та Е. С. Чеканова, які вивчали поведінкові механізми літніх людей у соціальному просторі.

У сучасному соціологічному енциклопедичному словнику адаптація розглядається як процес активного пристосування людини чи групи людей до нового чи зміненого соціального середовища, а також одночасне часткове пристосування даного середовища до людини чи групи людей з метою співіснування, це вид взаємодії окремої особи, соціальної спільноти із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та сподівання її учасників. Це результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення. Подібною до цього визначення є думка М. Ярмоленка, за якою соціальна адаптація — це процес трансформації і переведення зовнішніх норм та ідеалів в особистісні установки і цінності. У ракурсі соціологічної науки «соціальна адаптація» розглядається як «соціально-психологічне засвоєння поведінкових механізмів людей у соціальному просторі, який змінюється», – стверджувала Л. Корель.

Отже, досліджуючи процес адаптації особистості, учені-соціологи акцентували на адаптації особистості до норм та цінностей, які існують у державі; вказували, як під дією існуючих норм, правил поведінки, цінностей, традицій людина з біологічної істоти перетворюється на соціальну, тобто вони розглядали вплив наявних норм на розвиток і становлення особистості як індивіда.

Геронтологи М. Д. Александрова, Н. Ф. Дементьєва, О. Ю. Шаталова, О. І. Холостова, І. А. Мартинюк вивчали сферу ціннісних орієнтацій, вважаючи, що це допоможе визначити шляхи надання літнім людям соціально-психологічної допомоги.

Дефініцію поняття "соціальна адаптація" у своїй праці «Проблеми соціальної та психологічної геронтології» М. Д. Александрова подає з геронтологічного погляду: «Під соціальною адаптацією розуміється те, як старі люди, що отримали нові якості через вік, пристосовуються до суспільства і як суспільство пристосовує старих до себе» [1]. Вона виокремлює чинники, які визначають соціальну адаптацію: ціннісні норми, еталони, традиції суспільства загалом і літніх людей в ньому.

Відомий геронтолог В. В. Фролькіс у своїй праці «Довголіття: дійсне та можливе» у своїй адаптаційно-регуляторній теорії розкрив положення про те, що одночасно з процесами вікової деструкції і дезорганізації в старості відбувається розвиток і зміцнення адаптаційно-регулятивних процесів, спрямованих на виживання, підвищення життєздатності, збільшення тривалості життя [8].

Особливе місце в геронтопсихології займає проблема розвитку ціннісної сфери особи в похилому віці, адже ціннісні орієнтації, як зазначав у своїх роботах В. Франкл [7], є стрижнем особистості, а ціннісно-сміслова сфера – її базовою підструктурою. Як складові індивідуального досвіду людини, ціннісні орієнтації в пізньому віці або набувають особистісного значення й виступають як опора життєдіяльності, або утруднюють адаптацію до нових соціальних умов.

Щодо педагогічного змісту поняття «адаптація», то це – пристосувальний процес або результат процесу, який передбачає гармонійне, з погляду індивідуальних прагнень людини, задоволення її потреб, створення умов для її здорового й щасливого життя в нових умовах життєдіяльності. Ефективність соціальної адаптації з соціально-педагогічного погляду визначається як належність до певної соціальної групи. Для успішного процесу соціальної адаптації важливу роль відіграють вихованість людини, її кмітливість, самостійність, відповідальність, її належність до певної соціальної групи.

Вважаємо за доцільне розглянути адаптацію через концепти різних психологічних підходів. Так, необіхевіористи, зокрема, Б. Скіннер визначають адаптацію як процес, який можна розглядати в двох аспектах: а) як стан, в якому потреба індивіда, з одного боку, та вимоги середовища, з іншого, повністю збігаються; б) як процес, за допомогою якого цей стан буде досягнутий [10, с. 9].

Отже, соціальну адаптацію необіхевіористи розглядають як процес фізичних, соціально-економічних чи організаційних змін у груповій поведінці, яка має свою специфіку [10, с. 9].

Необіхевіористи, досліджуючи це явище, ставили за мету досягнення рівноваги між особистістю та соціальною групою, тим самим процес адаптації вони зводили до пристосування певної групи до нових умов, не беручи до уваги пристосування окремої особистості.

Інтеракціоналісти, зокрема Л. Філіпс, стверджують, що всі різновиди адаптації зумовлені як внутрішньопсихічними факторами, так і факторами середовища [12, с. 10]. Інтеракціоналісти під ефективною адаптацією особистості розуміють такий різновид адаптації, при досягненні якої особистість задовольняє мінімальні вимоги та очікування суспільства [12, с. 10].

Л. Філіпс стверджує, що адаптованість виражається двома типами відповідей на взаємодію із середовищем:

1) прийняття та ефективна відповідь на ті соціальні очікування, з якими зустрічається кожний індивід відповідно до свого віку та статі;

2) гнучкість та ефективність при зустрічі з новими та потенційно небезпечними умовами, а також здатність надавати подіям потрібного для себе напрямку. У цьому сенсі адаптація полягає в тому, що людина успішно використовує умови, які склалися, для задоволення своїх цілей та прагнень [12, с. 11].

Саме таке розуміння адаптації особистості до нових умов відповідає поставленим нами завданням, оскільки в зміст поняття адаптація покладена ідея активності особистості.

У концепції соціальної адаптації, розробленій Л. Філіпсом [6], адаптованість характеризується двома реакціями індивіда на вплив середовища: по-перше, прийняттям соціальних очікувань групи, з якими зустрічається людина при переході в пансіонат, конформністю до вимог і норм, які ставить перед особистістю група, і по-друге, адаптованість не зводиться до звичайного прийняття соціальних норм, а являє собою гнучкість поведінки індивіда, його здатність надавати подіям бажаний для себе напрямок. У такому плані соціальна адаптація означає, що індивід успішно користується наявними умовами для досягнення своїх цілей, цінностей і прагнень.

Однією з головних ознак соціальної адаптації є активне творче пристосування індивіда (групи індивідів) до соціального середовища. Така активність індивіда, за визначенням М. Міщенка, проявляється передусім у забезпеченні умов, які сприяють реалізації потреб індивідів, їх життєвих цілей, що передбачає пристосування до умов і характеру праці, а також до характеру міжособистісних стосунків, до умов дозвілля і побуту [6, с. 311].

Проаналізувавши погляди М. Міщенко [6] та Л. Філіпса [6], можемо стверджувати, що успішність адаптації до нових умов життєдіяльності залежить від створених умов соціальним середовищем та здатністю людини проявляти гнучкість у поведінці відповідно до тих вимог, які перед нею ставляться. Ці погляди доповнюють та розширюють уявлення про сутність адаптаційного процесу в умовах геріатричного пансіонату.

Інтеракціоналісти визначають, що основними ознаками ефективною адаптованості є: 1) адаптованість у сфері «неособистісній» соціальної активності особистості, де індивід набуває знання, вміння та навички, досягає компетентності та майстерності; 2) адаптованість у сфері особистісних відносин, де встановлюються інтимні, емоційно забарвлені зв'язки з іншими людьми [12, с. 12].

У психоаналітичній концепції адаптації особистості, яка була розроблена німецьким психоаналітиком Г. Гартманом, зазначено, що адаптація включає в себе як процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, так і ті процеси, які входять у вільне від конфліктів середовище [11, с. 14].

Г. Гартман вважає, що тільки психоаналіз не може розв'язати проблему адаптації, оскільки остання є предметом біології та соціології. Однак без відкриттів психоаналізу ця проблема, на його думку, не може бути розв'язана [11, с. 12].

Порівнюючи погляди необіхевіористів, інтеракціоналістів та психоаналітиків, доходимо висновку, що необіхевіористи пов'язують процес адаптації з певною групою, в яку входить індивід; інтеракціоналісти – з соціальною активністю особистості; психоаналітики – із розв'язання конфліктних ситуацій.

З соціально-педагогічного погляду, *адаптація* розглядається як процес створення умов для задоволення найважливіших потреб для категорії населення, що їх потребує. Правильно організоване з педагогічного погляду середовище сприятиме задоволенню не тільки потреб, які є найнижчими в мотиваційній піраміді (А. Маслоу [13]), а й потреб вищого рівня, а саме потреб у коханні, безпеці, самоактуалізації. Для соціальної роботи як системи професійної діяльності адаптація особистості виступає як одне із важливих завдань. Об'єктами діяльності соціальних педагогів є категорії населення, які потребують допомоги, а також незахищені верстви населення. До цих категорій можна віднести людину похилого віку як суб'єкт, який потребує кваліфікованої допомоги соціальних педагогів, соціальних працівників у кризові моменти життя. До кризових моментів життя відносимо з-поміж іншого, переїзд до геріатричного пансіонату. Ми вважаємо, що адаптація літньої людини до нового соціального середовища (геріатричного пансіонату) є важливою соціально-педагогічною проблемою, яка заслуговує на увагу не тільки працівників соціальних сфер, але й психологів, медиків, геронтологів та соціологів.

Висновки. Проаналізувавши концептуальні засади поняття «адаптація», ми дійшли висновку, що соціологи процес адаптації пов'язують з оволодінням нормами групи й вивчають це явище на рівні «група-державна»; психологи досліджують внутрішні механізми й індивідуальні особливості індивіда, а саме, яким чином людина, використовуючи внутрішні поведінкові резерви, використовує їх у тій чи іншій ситуації, тобто акцент робиться на внутрішньому стані особистості; філософи, досліджуючи означену проблему, виходять із розуміння адаптації як процесу, внаслідок якого відбувається перетворення чи інтерпретація об'єктивного соціального світу, місця людини в цьому світі та суб'єктивного образу цього світу в ній. Геронтологи, досліджуючи соціальну адаптацію, роблять акцент на тому, як людина, яка отримала нові якості через вік, пристосовується до суспільства і як суспільство пристосовує літніх людей до себе.

Перспективи подальшого наукового пошуку ми вбачаємо в аналізі концептуальних засад дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки людини похилого віку.

Література

1. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / Мария Даниловна Александрова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1974. – 136 с.
2. Кавалеров А. И. Социальная адаптация: феномен и прояви / А. И. Кавалеров, А. М. Бондаренко. – О. : Астропринт. – 2005. – 112 с.

3. Камбур А. В. Соціальна адаптація особистості в суспільстві переходного типу: зміна ціннісних пріоритетів : дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Камбур Андрій Васильович / Гуманітарний ун-т "Запорізький ін-т держ. та муніципального управління". — Запоріжжя, 2007. — 203арк.
4. Краткий психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского та М. Г. Ярошевского ; [сост. Л. А. Карпенко]. — №3. — М. : Политиздат, 1985. — 431 с.
5. Милославова И.А. Адаптация как социально-психологическое явление/ И.А. Милославова // Социальная психология и философия / Под ред. К.М.Парьгина. — Л., 1973. — С.111–120.
6. Социологический справочник / [под общ. ред В. И. Воловича.] — К. : Политиздат Украины, 1990. — 382 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Франкл Виктор Эмиль/ [под общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева] — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
8. Фролькис В. В. Долголетие: действительное и возможное / Фролькис Владимир Вениаминович. — К. : Наукова думка, 1989. — 244 с.
9. Шибутани Т. Социальная психология / Шибутани Тамотсу : [сокр пер. с нем. В. Б. Ольшанського]. — М. : Прогресс, 1969. — 536 с.
10. Ericson E.H. The problem of ego identity and the life cycle: Selected papers. Psychological Issues Monograph, No 1. — L., 1959.
11. Hartman H. Ego Psychology and Problem of Adaptation. N.Y., 1958., 13-17.
12. laufer R.S., Bengston V.L. Generations, aging and social stratification: on the development of generational units // Social Issues. 1974/ Vol. 30. N 3. P. 186.
13. Riley M.W. et. Al. Aging and society. Vol. III. A sociology of the stratification. N.Y., 1972. P. 56-68.